

TƏNQİD VƏ BİBLİOQRAFIYA

«Dəlinin yaddaş xəritəsi»

Tanınmış folklorşünas-alim, dostum Seyfəddin Rzasoyun oxumaq üçün mənə verdiyi kitabın arxasınca dikilib qalan baxışlarını fərq etdikdə məni də maraq bürüdü:

— Kitabı verdiyinə peşman oldun elə bil.

— Xeyr, bu kitabda Azərbaycanın, daha doğrusu, Azərbaycanın mayasını, özəyini təşkil edən Şirvan mədəniyyətinin dərin layları var. Ona görə kitabı sənə təqdim etdim və bir anlıq düşüncələrim sənə idrak tipinə kökləndi... İstədim, deyəm ki, bu kitabın etnopoetik mahiyyətini səndən yaxşı, bəlkə də, heç kim çözə bilməz.

— Sən mənim boynuma ağır yük qoyursan, əfəndim.

— Qalib müəllim, sən folklorşünaslıqla məşğul olsan da, jurnalist və hüquq təhsili almısan, ədəbiyyat haqqında müstəqil baxışların var, intellektual tipin isə tam orijinaldır. Söhbətimiz zamanı həmişə demisən: Hər bir bədii mətnin arxasından şəxsiyyət baxır...

Bəli, bu mükəllimə yazacağım yazının proloqu olsa da, yazının əsas parafrazına da çevrildi.

Beləliklə: Ağarəhim. «Dəlinin yaddaş xəritəsi» (Bakı, 2014)

Yazıcının imzası kifayət qədər tanınmış isimdir. Əsərlərinə çəkilmiş film-tamaşaya da baxmışdım.

Əsər folklorumuzda, ədəbiyyatımızda çox yaygın olan «müdrək qoca» arxetipinin paradoksu olan müdrək qadın (qarı) obrazının mənəvi məkanından bəhs edir. Müəllif bu obrazla «Aslanın erkəyi, dişisi olmaz» pareminisini yeni ədəbi konsept kimi ədəbiyyata gətirir. Şifahi xalq ədəbiyyatı ənənəsində «ipək qarı» və onun əksi olan «köpək qarı» obrazları mövcuddur. Ağarəhimin yaratdığı Zeynəb obrazının xalq təfəkkürünün arxetipi olaraq yenidən yazılı ədəbiyyata gətirilməsi yeni ədəbi hadisənin rüşeymi sayıla bilər.

Miniatür hekayələrdən ibarət olan «Dəlinin yaddaş xəritəsi» əsəri məzmununa və strukturuna görə orijinallığını özü «öz»ündə təsvir edir. İlk baxışda nəzərə çarpmasa da, əsərin batınına nüfuz etdikdə mətn adı və bəsit anlamından çıxaraq, mürəkkəb bədii metaforalara bürünür. Bu cəhətdən mətn hadisələrin zəncirvari, ancaq düz xətlə inkişafını təqdim edir. Ardıcıl ədəbi silsilə oxucunu məzmunundan ayırmağa qoymur. Başlanğıcdan sona varanda sən, doğrudan-doğruya, bir mənəvi coğrafiyanı «gəzib-dolaşmış» olursan. Və məlum olur ki, əsərin adındakı ifadələr heç biri boş-boşuna işlənməmişdir. Buradakı «dəli» də, «yaddaş» da, «xəritə» də ayrı-ayrı mənalar kəsb etsə də, əsərin fonunda bunların hətta sufi-irfani mənası ortama gəlir.

Yunus Əmrə necə deyir: «Sən bilməzsən dəli kimdi, vəli kim». Böyük Yunus bu ibarəni bir hədisdən götürmüşdür. Hədisdə deyilir ki, «dəlilər mənim vəlimdir», yəni cəmiyyətdə sərgərdan dolaşan «dəli» adlanır. Əslində, çox şeyi «ağıllı»lardan daha hikmətli bilən adamlar Allahın (c.c.) özünə yaxın bildiyi və qoruduğu insanlardır. Bizim dəli dediyimiz zatlar mifdən üzü bəri çox mürəkkəb bilgilərin «sərgi»sidir: «Dəli biləni bəzən yüz ağıllı bilməz», «Dəli quyuya bir Daş atdı, yüz ağıllı çıxara bilmədi».

Bu kontekstdə söhbət təkcə daşdan və quyudan getmir. Daş da bəlli, quyuda da. Əgər Daş quyudadırsa, onu çıxarmaq elə də çətin bir şey deyildir. Deməli, burada ağıllıların bilmədiyi və «dəli»nin bildiyi bir hikmət vardır.

Və yaxud «dəlidən doğru xəbər» ifadəsi. Bəzən «ağıllı»ların kəsdirə bilmədiyi, yüz ağıllı başın düşünə bilmədiyini bir «dəli» bir anda duyur, hiss edir və çıxış yolu olan açarı tapır.

Üçüncü semantik konsept vahid xəritədir. «Xəritə» məlum bir coğrafi-lingvistik termindir.

Əsərdəki xəritə isə maddi və mənəvi mənaları ilə diqqəti çəkir. Şirvanın arandında bir bölgənin xəritəsilə yanaşı, ürəklərin, beyinlərin, cəsarətin və şüurun xəritəsi canlanır. Bütün bunlar əsərin «öz»ündən gəlir. O elə bir xəritədir ki, qiymətlər yüksəlsə də, qadınlar çıpaqlaşsa da, məscidlər boş və kimsəsiz qalsa da, mənəvi böhranın şkalası bu xəritənin (kəndin, dünyanın) sınırlarını keçə bilməz. Çünki bu mənəvi xəritənin – skaral kosmosun qoruyucusu – Zeynəb qarı var.

Zeynəb bir obrazdır. Super etnosun əxlaqının, mədəniyyətinin qoruyucusu. Yazıçı Ağarəhim bu obrazı, bəlkə də, uşaqlıqdan öz kəndindən götürüb gəzdirə-gəzdirə bu günə gətirib çıxarıb.

Ağarəhim müəllimin içində zəngin bir inanc və etiqad var, hələ ki, donuq və statikdir. Lakin o, əsərlərində boy atır, canlanır, təqva və ixlas nuruna çevrilir. Zeynəb qarı da bu müdriklik və mənəvi dinamikanın simvoludur.

Yazıçı bu obrazı lap erkən yaşlarından «formalaşdırıb», yəni bu ya onun kəndçisi, ya qohumu, ya da bədii buta kimi hiss etdiyi bir obrazdır. Bu cəhətdən əsərdəki hər bir obrazın, hər bir bədii mətnin arxasında yazıçının silueti sezilməkdədir.

Ağarəhim bu əsəri ilə yaşadığımız dünyanın mənəvi portretini yaradır: Elə bir zaman gəlib ki, oğrular səfadə, cəfakeşlər zülm və bəladə.

Əsər aşıq təhkiyəsilə başlanır. Nəzər kişi qaravəllivari danışır: «Onda olandan məndə yoxdur».

Qulam Nəzər kişiyyə qarşı durmaq istəyir, amma bacarmır.

Hadisələr kulminasiya nöqtəsinə yüksəlməkdə...

Maraq dairəsi genişlənir: Nədir onda olan?

Süjet zənginliyi yaranır, qaravəllidən novella sonluğuna meyl yüksəlir.

«Nədir Zeynəbdə olan, ay Nəzər, de, bilək».

Bəli, köhnə stereotipləri qıran yeni xətt razvyazkanı yetirir: «Onda olan tərər, qeyrət, iradə və s.».

Yəni insana lazım olan, fərdi şəxsiyyət edən, əxlaqı zənginləşdirən nə varsa – hamısı.

Artıq oxucu rahat nəfəs alır, istədiyini tapır. Budur yazıçının təxəyyülünün faydası. İnsan yetişdirmək, gələcəyə nikbin baxmaq.

Dünyada bir çox şeylərin baş-ayaq olduğu, halalın harama bulaşdığı bir zamanda məlum xəritəni, yəni etnosun əxlaq yaddaşını mühafizə edən bir müdrikin varlığını ortaya qoymaq, mənə elə gəlir, ziyalının, yazıçının öz yaşam kredosunu cəmiyyətə tətbiq etməyin ən optimal variantıdır.

Uzaq bir məkandan üfüqlərə boylanan iti və yorğun baxışlar kitabın vərəqlərində rəsm kimi inikas olunur. Mənəvi mənəzərə çox acınacaqlıdır:

Zina halal, qadınlar kişilərə hökm edir, kasıbın qarını ac, əyni lüt...

Kasıba sədəqə verirlər, sonra da minnət və əziyyət edirlər...

Gündüzlər oruc tutub, gecələri ibadət edirlər, fəqət əqrəbanı ziyarət etmirlər...

Oruc tutub aclığa və susuzluğa dözürlər, amma dilini tutmaz, çirkin sözlər danışirlər...

Hicablanırlar, amma ətirlərinin iyi ətrafa yayılır...

Qonaq qəbul edir, ancaq gedər-getməz dedi-qodu yapır, qeybətini edərlər...

Xülasə, savad işlər deşilmiş çuvalara yığılır:

Qiymətlərin bahalanmasını bəhanə edib Həccə getmir, amma tətillərə pul tapırlar...

Gündə 100 xəbər, məlumat oxuyur, amma 1 surə, 10 ayə oxumurlar...

Bəli, zaman bu zaman. Və bu qarışıq dövərdə yazıçı Ağarəhim etnomədəni sistemin mühafizi Zeynəb qarını bütün milli-mənəvi arsenalı ilə mənəvi-bədii kosmosun səhnəsinə çıxarır.

Günümüzə qlobal informasiya elə bir həddə çatmışdır ki, mədəniyyətlərin birləşdiyi və

ayrıldığı nöqtəni təsbit etmək çətinliyi vardır. Elmi, bədii, humanitar ədəbiyyatlar inteqrasiya prosesində öz milli statusunu itirmiş, kəmiyyətə kiçik olar xalqları şüur erroziyası problemi meydana gəlmişdir. On illər öncə də bu problem yaşanmış, əhəmiyyət verilmədikdə ədəbi düşüncə təsir altına düşərək, müstəqillik ideyalarını da itirmiş oldu. Nəticədə Azərbaycan gənci qazandığı müstəqilliyini itirdi.

Vaxtilə «Anamın kitabı» etnik-mədəni sistemi mühafizə məqsədi daşıyırdısa, bu gün «Dəlinin yaddaş xəritəsi» kimi əsərlər zəngin milli «rüşeym»lərilə bu missiyanı təqdim edir. Azərbaycanın ulusal mədəniyyəti tarixin bütün dövrlərində aparıcı amilə çevrilə bilmişdir. Xalqımız dünya mədəniyyətini öyrənməklə yanaşı, öz milli mədəniyyətini inkişaf etdirmişdir. Təəssüflər olsun ki, bu gün kənar mədəniyyətləri deyil, mədəniyyətsizliyi öyrənməyə məhkum edilmişik. Öndə gedən «ziyalı»lar, KİV-lər, «ədəbiyyatlar»lar bunu diktə edir.

Yüz il əvvəl də, bu gün də aparıcı bir fikrin əsarəti altındayıq: «Biz postmodern dövəmdə yaşayırıq».

Niyə?

Bəs bizim modern dövəmimiz heç olmayıbmi?!

Bəs dünya ədəbiyyatına verdiyimiz Xaqanilər, Nizamilər, ən zəngin muzeylərin ən qiymətli eksponatları sayılan abidələrimiz?!

Niyə dünyaya əxlaq nümunəsi olan mədəniyyətimizi biz yad ağızlarla postmodern adlandırırıq?

Zəmanəmizin ən aktual sualının cavabını yazıçı Ağarəhim verir: Ona görə ki, Zeynəbləri bəyənmədik, onun kimi müdrikləri geridəqalmış hesab etdik. Böyüklərimizi hesaba almadıqca kiçildik, kiçikdikcə hesab-kitabdan silindik.

Gəlin hamılıqla Zeynəb qarını dinləyək, diqqətimizi onun yaddaş xəritəsinə yönəldək.

Qalib Əmirağaoglu,
AMEA Folklor İnstitutu Mərasim folkoru
şöbəsinin aparıcı elmi işçisi